

ROZVINUTIE POZNÁMKY, KTORÁ NEBOLA CELKOM ZBYTOČNÁ

Ladislav KVASZ

V stati *Na okraj jednej zbytočnej poznámky* [1] uviedol Dušan Gálik kritický rozbor dôsledkov niekoľkých mojich tvrdení zo state *Prolegomena k formálnej epistemológii* [3]. Aj keď s mnohými jeho výhradami súhlasím a vecný tón jeho kritiky ma potešil, predsa by som sa rád vrátil k problému, o ktorý mi v kritizovanej poznámke išlo. Domnievam sa totiž, že vecná stránka problému si zaslúži pozornosť. Problémom, ktorého sa poznámka týkala, je otázka, akým spôsobom môže byť marxizmus, a vo všeobecnosti dialektika, prítomná vo filozofickom diskurze. Pred novembrom 1989 som si myslel, že jediným dôvodom, prečo sa na Slovensku vyučuje marxizmus, je prítomnosť sovietskej vojenskej posádky. Očakával som, že po odchode posledného sovietskeho tanku filozofi sami od seba odhodia marxistickú fasádu a začnú sa venovať serióznnej filozofii. O to viac ma prekvapilo, keď som sa po novembri začal stretať s dialektikou v národných farbách. Túto rovinu pretrvávania dialektiky vo filozofii výstižne charakterizoval Gálik: *"...marxizmus a nacionalizmus majú k sebe oveľa bližšie, než by sa na prvý pohľad mohlo zdať, okrem iného aj preto, lebo oba vyrastajú z toho istého duchovného zdroja - hegelovskej dialektiky. Dokladom duchovnej spríaznenosti marxizmu s nacionalizmom je prerod viacerých slovenských marxistov na pravých národovcov, pričom takmer vôbec nemuseli meniť slovník, ktorý si osvojili počas štúdia marxizmu."* ([1], 409). Dodávam len, že nacionalisti nie sú v tomto sami, a podobne by bolo možné charakterizovať aj mnohé iné prúdy súčasnej slovenskej filozofie. Tento prvý druh pretrvávania marxizmu či dialektiky vo filozofickom diskurze sa týka konceptuálnej roviny. Ide o to, že dialektická konceptuálna schéma sa hlboko zakorenila v mysli viacerých filozofov a je pre nich pohodlnejšie naplniť starú schému novým obsahom, než sa pokúsiť kriticky sa rozísť s dedičstvom dialektiky. V tejto konceptuálnej rovine spočíva obrana diskurzu pred dialektikou v logickej analýze filozofických textov a v upozorňovaní na nekonzistentnosti. Lebo dialektika je logicky nekonzistentná, a keď budeme dôsledne trvať na logickej konzistentnosti, skôr či neskôr sa podarí dialektické rudimenty z diskurzu odstrániť.

Ale to, čo som mal na mysli vo svojej poznámke, bol o niečo širší problém. Okrem uvedeného, dalo by sa povedať konceptuálneho pretrvávania marxizmu totiž jeho tieň siaha hlbšie a zasahuje aj emocionálnu rovinu. Čitateľ si to môže sám vyskúšať, keď sa pokúsi filozofovi, ktorému je blízky marxizmus, spomenúť Popperove argumenty. Filozof sa z diskusie stiahne. Popperovu kritiku nevníma ako intelektuálnu výzvu, ale ako citový útok. To ukazuje, že jeho vzťah k marxizmu a dialektike nie je intelektuálnym vzťahom k jej konceptuálnej schéme, ale má hlbší, emocionálny základ. Formy pretrvávania tejto emocionálnej fixácie na marxizmus sú rôzne. Najčastejšie sa s ňou možno stretnúť v podobe poznámky, že to, čo sme tu štyridsať rokov

mali, nebol ten pravý marxizmus, ale len jeho stalinistická či il'jenkovovská deformácia. Vraj existuje pravý, autentický, nedeformovaný marxizmus, ktorý pestujú učenci niekde na Západe. Autor takejto poznámky síce nevie presne kto a kde, ale rozhodne ide o znalcov, ktorí majú marxizmus naštudovaný neporovnateľne lepšie než ľudia, čo sa u nás vydávali za marxistov. Túto pozitívnu citovú väzbu na marxizmus navrhujem označovať termínom *post-krypto-neo*, ktorý naznačuje jednak invarianťnosť citovej väzby napriek všetkým zmenám obsahu, jednak synkretický charakter príslušnej pozície.¹ To, čoho sa týkala moja poznámka, bola skôr táto emocionálna rovina väzby na marxizmus. V emocionálnej rovine sú však dva typy viazanosti, a to pozitívna a negatívna. Teda rovnako, ako sú na marxizmus viazaní ľudia, ktorí doň projektovali svoje nádeje, a ktorí dodnes veria v akýsi autentický, pravý, pôvodný marxizmus, sú na marxizmus citovo fixovaní aj disidenti či antikomunisti, ktorí do marxizmu projektovali svoj tieň a potom proti nemu viedli nezmeriteľný boj. Domnievam sa, že v tejto emocionálnej rovine a negatívnym spôsobom bol na marxizmus viazaný aj Popper. Dušan Gálik má pravdu, že je nezmyslom filozofov negatívne citovo fixovaných na dialektiku označovať za dialektikov. Preto navrhujem zaviesť termín *dis-anti-kontra* na označenie negatívnej citovej väzby. Keď som Poppera označil za dialektika, mal som na mysli väzbu v tomto dis-anti-kontra zmysle, teda podľa mňa je Popper *dis-anti-kontra dialektik*. Bolo neuvážené nazvať Poppera jednoducho dialektikom, ale po tomto upresnení je už toto zaradenie prijateľné.

Nesúhlasím však s Gálikovým názorom, že: "*Tvrdenie, že sa Popper musí v záujme logiky vzdať vývoja, je jednoducho nezmysel, ktorý vyplýva z mýtu vytvoreného a úspešne udržiavaného hegelovskými dialektikmi, podľa ktorého jedine dialektický spôsob uvažovania a dialektická logika sú schopné postihnúť pohyb, vývoj, zmenu, kým klasická logika a metafyzika sú strnulé, používajú presne definované, nemenné pojmy a pravidlá, a ako také nie sú schopné adekvátne opísať pohyb, zmenu a vývoj.*" ([1], 407). Príčiny, ktoré ma viedli k vysloveniu názoru, že Popper sa pre logiku zrieka vývinu, nijako nesúvisia s mýtom, ktorý spomína Gálik. Plne súhlasím s názorom, že dialektika ako logicky nekonzistentná teória nič neopisuje, a teda nemôže opísať ani vývoj. Ak chceme niečo opísať, musíme na to používať logicky konzistentné teórie. A rovnako ako je nezmyslom tvrdiť, že modrú oblohu možno opísať len pomocou modrých pojmov, je omylom mysliet si, že na opis vývinu potrebujeme nejaké vyvíjajúce sa pojmy. V súvislosti s Popperom mi išlo skôr o to, že pri klasifikácii epistemických ruptúr sa ukázalo, že existujú štyri zásadne odlišné typy zmien jazyka exaktných vied - ideácie, re-prezentácie, objektácie a re-formulácie (pozri [2], 31-159). Keď som si pozrel príklady, ktoré analyzujú Lakatos a Popper, zistil som, že obaja opisujú skoro výhradne re-formulácie, teda zmeny najmenšieho rozsahu. Pritom je zarážajúce, že aj keď hovoria o Galileovi či Newtonovi, vonkoncom nevnímajú ideáciu, ktorá tvorí jadro ich diela, ale plne sa sústreďujú na opis jemnej dynamiky re-formulácií. Samozrejme, natíska sa otázka, čo zabránilo Lakatosovi a Popperovi uvídiť a opísať tieto hlbšie zmeny. Odpoveď, ku ktorej som dospel, je, že to bola snaha opísať vývin vedy jazykom logiky. Totiž re-formulácie, to je presne hranica, kam nás pustí logika. Dôvod nie je ten, čo mi podsúva Gálik, že "*pojmy*

logiky sú strnulé a ako také nie sú schopné opísať pohyb, zmenu, vývoj". Dôvod je prozaiickejší a spočíva v tom, že ostatné zmeny (teda ideácia, re-prezentácia a objektácia) sú spojené so zmenou syntaxe jazyka. Logika však vyžaduje nemennú syntax, a preto tieto zmeny nemožno charakterizovať v termínoch logiky. Keďže Popper chcel vývin vedy opísať pomocou aparátu logiky (ako proces falzifikácie, teda priradenia pravdivostnej hodnoty určitej hypotéze), musel rezignovať na všetky zmeny, pri ktorých sa mení jazyk. Tu nejde o to, že na opis zmien syntaxe by boli potrebné nejaké dialektické pojmy. Pojmy formálnej epistemológie, pomocou ktorých opisujem uvedené zmeny, sú rovnako strnulé ako pojmy logiky. Ide len o to, že opisujú zmeny syntaxe jazyka vedy.

Preto Gálikova kritika, ak ju chápal ako kritiku mojej pozície, je pomýlená. Ja netvrdím, že Popper neopísal väčšie zmeny preto, lebo mu to neumožnila strnulosť pojmov logiky. Moja argumentácia je iná. To, že Popper neopísal ideácie, re-prezentácie ani objektácie, je fakt. Nikde v jeho diele som nenašiel opis vývinovej regularity na niektorej z týchto úrovní. Otázka je, čo mu v tom mohlo zabrániť, ved' týchto zmien sú desiatky. A odpoveď znie, že to bola práve jeho negatívna fixácia na dialektiku. Totiž aj keď ako dis-anti-kontra dialektik popiera existenciu dialektickej logiky, ostáva v zajatí polarizácie, ktorú dialektika vnáša medzi logiku a vývin. V tejto polarizácii sa rozhodol pre pól logiky, ale to mu umožnilo z vývinu prijať len toľko, koľko pripustí logika. Ešte raz zdôrazňujem, že riešením, ktoré navrhujem, nie je akási post-krypto-neo verzia dialektiky, ale jednoducho odmietnutie pôvodnej polarizácie. Vývin vedy nemá nič spoločné s logikou, a to ani s klasickou, ani s dialektickou. Ide o epistemologický, a nie o logický proces.

Analýza Poppera odhalila nebezpečenstvo hroziace všetkým dis-anti-kontra, nebezpečenstvo spočívajúce v ustrnutí, v tom, že vyschne prameň kreativity. Totiž negatívna citová väzba na marxizmus a dialektiku reálne existuje. Vedomý si toho je aj Dušan Gálik, keď píše: *"Teraz uvažujme o generácii študentov na našich vysokých školách, ktorí až do roku 1989 neboli v tomto zmysle vo vzťahu k dialektike slobodní, pretože sa ju museli v podobe dialektického materializmu ako súčasť povinného štúdia marxizmu-leninizmu učiť bez ohľadu na to, čo bolo ich vlastným predmetom štúdia."* ([1], 408). A tak hoci v konceptuálnej rovine predstavuje analytická filozofia účinný liek proti dialektike, neumožňuje uvoľniť túto traumu, zväzujúcu slovenskú kultúru v hlbšej, citovej rovine. Citová fixácia viaže na seba duševnú energiu a tým umŕtvuje duchovný rast. A tvárenie sa, že sa nič nestalo, nikam nevedie, lebo všetci dobre vieme, že sa stalo.

Jediný spôsob, ako možno fixáciu na určitý problém uvoľniť, je rozprávať o tomto probléme. Jedna klasická pedagogická максима, pochádzajúca pravdepodobne ešte z čias antiky, znie: *Nemožno zakázať, možno len nahradiť kvalitnejším*. Jej zmyslom je, že keď dieťa niečo láka, existuje v jeho psychike reálna potreba, a kým ju neuspokojíme, budú všetky zákazy a príkazy márne. Preto si myslím, že logika slovenskú filozofiu pred dialektikou neuchráni, ona ju len zakáže. Samozrejme, vďaka Bohu aj za to, ale domnievam sa, že na úspešné odstránenie dialektiky ju potrebujeme nahradiť niečím kvalitnejším. Formálna epistemológia je projekt s cieľom nahradiť

dialektiku. Idea vývinu poznania je totiž príliš dôležitá, než aby sme sa jej zriekli kvôli dialektike. Dialektika je mylná, t. j. inkonzistentná teória vývinu, ale treba sa pokúsiť nájsť správnu, teda konzistentnú teóriu vývinu poznania. Dialektika je chybná teória, lebo sa snaží legitimizovať protirečenie. Protirečenie (inkonzistentnosť) je jav, ktorý sa pomerne často vyskytuje v dejinách poznania. Preto každá vážna epistemológia musí tento fenomén tematizovať. Napríklad Kant to robí v podobe antinómií. Ale protirečenie nemožno povýšiť na metodologický či dokonca ontologický princíp. Protirečenie je výzva, že niečo v príslušnej teórii nie je v poriadku, prípadne to môže byť symptóm, ako je to u Kanta, že rozum sa usiluje o niečo, čo nie je v jeho silách. Protirečenie však nemožno považovať za systematickú a legitímnu súčasť diskurzu, lebo tým sa diskurz degraduje na svojvôľu, ako sa to stalo v marxizme. Keď sa protirečenie pripustí ako logický princíp, logika stráca svoju základnú funkciu, ktorou je stabilizovať diskurz - v prípade rôznych nestabilit poskytnúť návod, ako ich odstrániť.

Pri trocha dobrej vôle možno pripísať Hegelovi zásluhu, že si uvedomil, že protirečenie je systematickým fenoménom. Ale jeho omylom bolo, že sa pokúsil povýšiť ho z fenomenálnej roviny na normatívnu rovinu a spraviť z protirečenia logický princíp. Formálne epistemológia ukazuje, že existujú rôzne druhy "protirečení". Jeden druh spočíva v **konflikte medzi implicitným a explicitným obsahom výpovede**. Matematici ako Lobačevskij, Cayley, Riemann či Cantor využívali toto napätie, aby vyjadrili nové obsahy, ktoré boli dovtedy nevyjadriteľné. Lobačevskij kreslí na euklidovskom papieri euklidovskou ceruzkou neeuklidovský trojuholník. Samozrejme, prísne vzaté, na jeho obrázkoch nie sú žiadne neeuklidovské trojuholníky, lebo tie sa prostriedkami, ktoré používa, nedajú nakresliť. Preto možno povedať, že v jeho teórii je napätie (či "protirečenie") medzi explicitným a implicitným obsahom. Je však dôležité uvedomiť si, že toto "protirečenie" bolo neskôr odstránené. Po Lobačevskom prichádza Beltrami, po Cayleyovi Klein, po Riemannovi Poincaré a po Cantorovi prichádza Zermelo, ktorí odstraňujú "protirečenia" z teórií svojich predchodcov. Pritom tieto protirečenia sa odstraňujú rovnakým spôsobom zabudovaním formy jazyka do jazyka. ([2], 108 - 149). Iný druh "protirečení" súvisí s **narazením na logické a expresívne hranice jazyka**. Je to nesúmerateľnosť v syntetickej geometrii, casus irreducibilis v algebre, existencia transcendentných kriviek v analytickej geometrii či fenomén divergencie v matematickej analýze. Tu nejde o žiadne napätie medzi explicitným a implicitným obsahom, lebo všetky uvedené príklady sú explicitné. Pritom je dôležité, že všetky uvedené príklady "protirečení" boli odstránené, a to opäť v istom zmysle rovnakou metódou, menovite rozšírením jazyka o nový druh objektov (o iracionálne či komplexné čísla, ...) ([2], 58 - 107).

Teda existencia "protirečení" je síce systematická, ale prechodná črta vývinu určitej teórie. Pritom po prvé, "protirečenia" nemajú logickú, ale epistemologickú povahu. To znamená, že v nich nejde o žiadnu negáciu, o žiaden logický rozpor. V prípade objektácií išlo o napätie medzi explicitným a implicitným, v prípade re-prezentácie medzi vyjadriteľným a nevyjadriteľným. Tematizovať tieto príklady pomocou termínov ako negácia je **zavádzajúce**. Lobačevskij nič neneguje, rovnako ako Cardano. Po druhé, existujú rôzne druhy "protirečení". V každom z uvedených typov

sa protirečenie prekonáva špecifickým, pre daný typ charakteristickým spôsobom. Preto pokúšať sa všetky typy vtiesnať do jednej dialektickej schémy je **prázdne** zovšeobecnenie. Po tretie, ako ukazujú analyzované príklady, vývin sa nezakladá na kumulácii, nejde o žiadne prerastanie kvantity v kvalitu. Ide o zmeny syntaxe jazyka, o zabudovanie formy jazyka do jazyka, resp. o nárast logickej a expresívnej sily jazyka. Opisovať tieto zmeny ako prechod od kvantity ku kvalite je **omyl**. Je síce pravda, že potrebujeme dostatočné množstvo výrazov nového jazyka, aby bolo možné opísať pravidlá jeho syntaxe, ale zdroj nového jazyka (algebry či diferenciálneho počtu) rozhodne nie je kumulatívny fenomén, nejde o prerastanie kvantity v kvalitu. Ide skôr o konštitutívny akt. Podobne ako stavba domu síce na prvý pohľad vyzerá ako kumulatívne ukladanie tehly vedľa tehly, a preto by sme mohli mať sklon hovoriť o prerastaní kvantity v kvalitu. Ale keď budeme náhodne ukladať tehly, ich kvantita nikdy neprerastie v žiadnu novú kvalitu domu. Ukladanie je celkom podružné. Dom nevytvorí kvantita tehál, ale architektonický plán, ktorým sa riadi ich ukladanie. Preto tvrdiť, že hromadením výrazov môže vzniknúť nový jazyk, je **omyl**. Vznik nového jazyka si vyžaduje "syntaktický plán", určitú víziu, ktorá umožní spojiť výrazy do celku. Takouto víziou bola Descartova idea zbavenia veličín ich dimenzií (teda že x^2 nie je štvorec so stranou x , ale úsečka dlhá x^2 , čo umožnilo prvýkrát v dejinách sčítať x^3 s x^2), Leibnizova idea prenosu pravidiel na počítanie s číslami na diferenciály. Descartes i Leibniz mali intuitívnu predstavu o jazyku, ktorý chceli vytvoriť. To, že konečná verzia sa od počiatkovej vízie často zásadne líšila, nič nemení na skutočnosti, že vznik nového jazyka nie je prechodom od kvantity k novej kvalite, ale skôr od vízie k jej uskutočneniu.

Preto **dialektiku považujem za zavádzajúcu, prázdnu a mylnú teóriu vývinu poznania** (v technickom zmysle, ako som termíny "zavádzajúci", "prázdny" a "mylný" uviedol vyššie). Cieľom formálnej epistemológie je vytvoriť alternatívny opis vývinu poznania. Opis, ktorý by bol objavný, obsažný a správny. Základným prínosom formálnej epistemológie je ujasnenie ontologického základu vývinu poznania. Týmto základom je **jazyk**. Vývin poznania zakladá formálna epistemológia na opise vývinu jazyka. Namiesto prázdnej dialektickej rétoriky o téze, antitéze a syntéze sa formálna epistemológia usiluje klasifikovať procesy vývinu jazyka vedy a každý vývinový proces opísať špecifickým spôsobom zachytávajúcím jeho vlastnú dynamiku. Teda formálna epistemológia na rozdiel od dialektiky postupuje zdola od konkrétnych disciplín, od epistemickej analýzy geometrie, algebry, diferenciálneho počtu, mechaniky, teórie poľa, kvantovej mechaniky, chémie, biológie, psychológie, sociológie, ekonómie atď. Namiesto mylnej koncepcie dialektického prechodu kvantity v kvalitu formálna epistemológia opisuje konštruktívne procesy vývinu syntaxe jazyka. Namiesto zavádzajúcej logickej terminológie, ktorá sa používa v dialektickej teórii poznania, formálna epistemológia uchopuje vývin poznania v jeho epistemologickej rovine. Čím sa programovo vzdáva ambícií čokoľvek meniť na logike a plne sa podriaďuje záväznosti logických noriem, ktoré sú konštitutívno bázou každého racionálneho diskurzu.

Verím, že formálna epistemológia zaujme miesto po boku formálnej logiky. Kým formálna logika opisuje, ako **funguje** poznanie (aká je stavba výroku, ako vyzerá teória, ako vyzerá logické odvodzovanie), formálna epistemológia opisuje, ako sa **mení** poznanie, teda ako sa mení stavba výrokov (napríklad objavom pojmu premennej v algebre), ako sa mení stavba teórie (napríklad objavom princípu duality v projektywnej geometrii), ako sa menia metódy dôkazu (napríklad objavom pojmu modelu v neeuclidovskej geometrii). Preto v disciplínach, ako je umelá inteligencia, filozofia mysle či teória vyučovania matematiky, teda v disciplínach, ktoré analyzujú proces učenia, formálna epistemológia môže zohrať významnú úlohu. Teória poznania sa neredukuje na psychologickú analýzu procesu objavu a logickú kritiku procesu verifikácie. Domnievam sa, že dezintegrácia epistemológie na tieto dve zložky a následné zrieknutie sa jednej z nich v prospech psychológie sú reakciou na dialektiku, ktorá mylne opisovala proces objavu prostriedkami logiky. Formálna epistemológia tvrdí, že vývin poznania nie je v konflikte s logikou, preto nie je nutné nechávať kontext objavu psychológom. Hlavné, prelomové okamihy vo vývine vedy sa netýkali logiky. Vývin poznania má epistemologickú, a nie logickú povahu a formálna epistemológia poskytuje prostriedky na jej filozofickú analýzu.

*Katedra humanistiky MFF-UK,
Mlynská dolina, 84248 Bratislava
kvasz@fmph.uniba.sk*

POZNÁMKY

¹ Označenie marxizmu termínom "post-krypto-neo" asi sklamal čitateľa, ktorý očakával textovú analýzu marxistických diel a podrobnejší rozbor jeho pozícií. Ale domnievam sa, že po tom, ako Masaryk v *Sociálnej otázke* [4] podal podrobný rozbor marxizmu založený na textovej analýze, je ďalšia analýza zbytočná. Základ Masarykovej kritiky spočíva v tom, že v marxizme je rozpor medzi ontológiou a metodológiou. Marx svojím materializmom preberá ontológiu od pozitivizmu a svojou dialektikou nadväzuje na metodológiu nemeckého idealizmu. U pozitivistov je však materialistická ontológia spojená s metodológiou založenou na štatistickej analýze dát. Naproti tomu u idealistov je dialektická metóda spojená s idealistickou ontológiou. Takže v oboch prípadoch je ontológia a metodológia v súlade, jedna umožňuje korigovať druhú. Naproti tomu Marx vytvoril konglomerát, v ktorom neexistuje spätná väzba, v ktorom ontologická báza neumožňuje kontrolovať výsledky metódy. Podľa Masaryka je práve tento rozpor v marxizme príčinou, prečo je marxizmus príťažlivý pre ľavicových intelektuálov. Svojím materializmom dáva totiž ich presvedčeniam punc vedeckosti, ale súčasne ich oslobodzuje od diktátu faktov. Môžu písať, čo im príde na um, a nemusia sa trápiť zdĺhavým štatistickým zdôvodňovaním svojich záverov. Stačí, keď uvedú ich dialektické odvodenie. Slovenskí marxisti reagovali na Masarykovu kritiku tým, že jeho diela vyradili z verejných knižníc. Ale pokiaľ nenájdu dostatok odvahy odpovedať na Masarykovu kritiku, je každá ďalšia textová analýza marxizmu zbytočná. Keď k nej v diskusiách vyzývajú, je to len taktický manéver, ako sa zbaviť nepríjemnej otázky. Lebo ako ukazuje ich správanie k Masarykovej textovej analýze, aj tak by ju nakoniec ignorovali.

LITERATÚRA

- [1] GÁLIK, D. (1999): Na okraj jednej zbytočnej poznámky. In: **Organon F**, č. 4, 407 - 409.
- [2] KVASZ, L. (1999a): **Gramatika zmeny**. Chronos, Bratislava.
- [3] KVASZ, L. (1999b): Prolegomena k formálnej epistemológii. In: **Organon F**, č. 3, 223 - 239.
- [4] MASARYK, T. G. (1898): **Otázka sociální, základy marxismu filosofické a sociologické**. VI. vydanie, Čin, Praha 1948.